

Postrzeganie jakości życia w przestrzeni psychospołecznej szkoły wyższej przez studentów z niepełnosprawnością wzrokową

Streszczenie

Celem opracowania jest przedstawienie samooceny jakości życia przez studentów z niepełnosprawnością wzrokową w kontekście dorosłości.

Podstawą do badań własnych było założenie, że w biegu życia każdy człowiek przygotowuje się do podjęcia zadań w różnych przestrzeniach życiowych. W okresie dorosłości, czyli przedziale czasowym między dorastaniem a starością, obejmującym kilkadziesiąt lat życia, przygotowujemy się do pełnienia roli zawodowej, małżeńskiej, rodzicielskiej. Drogi rozwojowe młodych osób, w etapie wczesnej dorosłości, są często związane z podjęciem studiów. Dlatego rozważania na temat problemu dorosłości osób niepełnosprawnych zawężono do przedstawienia subiektywnego obrazu osoby z niepełnosprawnością wzroku w roli studenta, w świetle wyników z badań własnych. Do badań zastosowano ankietę wśród 20. niewidomych studentów z krakowskich uczelni wyższych. Doświadczenia studentów z niepełnosprawnością wzrokową, ich subiektywne postrzeganie poziomu i satysfakcji z życia, w różnych sferach i przestrzeniach, jest istotnym problemem badawczym z perspektywy zasobów i efektywnego wykorzystania potencjału, który tkwi w każdej osobie, a nie w kontekście deficytów wynikających z dysfunkcji wzroku. Jest to przykład realnego rozwiązania kształcenia zróżnicowanego dla wszystkich, sprzyjającego wyrównywaniu szans osobom niepełnosprawnym.

Słowa kluczowe: jakość życia, zadowolenie z życia, niepełnosprawność wzrokowa, student niepełnosprawny, dorosłość

Perception of Quality of Life in the Psychosocial Space of Higher Education by Students with Visual Impairment

Summary

The aim of the study is to present the self-esteem of the quality of life of students with visual impairment in the context of adulthood.

The basis for our own research was the assumption that in the course of life every person is prepared to undertake tasks in different spaces of life. During adulthood, the time span between adolescence and old age, spanning several decades of life, we prepare ourselves for a professional, married, parental role. The developmental pathways of young people, in early adulthood, are often associated with taking up studies.

Therefore, the reflection on the problem of adult adolescents with disabilities was narrowed down to present a subjective picture of the visually impaired person as a student in the light of the results of his own research. A survey was conducted among 20 blind students from Cracow universities. The experience of students with visual impairment, their subjective perception of the level and satisfaction of life in different spheres and spaces, is an important research problem from a resource perspective and an effective use of the potential that lies within each person and not in the context of deficits resulting from visual dysfunction. This is an example of a real solution for diversified education for all, enabling equal opportunities for people with disabilities.

Keywords: quality of life, life satisfaction, visual disability, student with disabilities, adolescence

Wprowadzenie

W okresie dorosłości część młodych ludzi przygotowuje się do wejścia w czas i przestrzeń edukacji na poziomie uczelni wyższej i pełnienia roli studenta. Poznanie doświadczeń niepełnosprawnych studentów, które są zróżnicowane i charakterystyczne tylko dla mniejszości społeczności akademickiej, jest ważnym problemem z punktu widzenia rozważań teoretycznych, badawczych, jak i praktycznych wyzwań i rozwiązań związanych z opieką, wsparciem, edukacją, terapią, rehabilitacją. Rozważania te prowadzą zarówno naukowcy, specjaliści, jak i same zainteresowane osoby oraz ich rodziny.

Z analizy danych GUS nt. szkół wyższych i ich finansów w 2016 roku wynika, że ogólna liczba studentów w ciągu ostatnich lat zmniejszyła się, a tendencję malejącą obserwujemy również wśród studentów niepełnosprawnych¹. Dla porównania przywołam wcześniejsze dane statystyczne. Liczba studentów niepełnosprawnych wzrosła z 25 265 w roku akademickim 2008/09 do 30 249 w 2011 roku (wzrost o 4984). Natomiast w roku akademickim 2014/15 ogółem studentów niepełnosprawnych było 26 341 (co stanowi 1,9% wszystkich studentów), w tym studentów niewidomych i słabowidzących było 2344². Globalny spadek liczby studentów jest wyrazem normalizacji życia społeczności osób niepełnosprawnych, zbieżny z tendencją powszechnie obserwowaną.

W drugiej dekadzie XXI wieku w Krakowie, a następnie w innych miastach akademickich, zainicjowano współpracę międzyuczelnianą na rzecz wyrównywania szans osób niepełnosprawnych w edukacji i zapobiegania wykluczeniu. To porozumienie było integralnie związane z ratyfikowaną przez Polskę Konwencją Praw Osób Niepełnosprawnych, uchwaloną przez ONZ oraz wdrażaniem systemu wsparcia dla tej grupy studentów w celu normalizacji i podnoszenia jakości życia. Pomocne w rozwiązywaniu problemów osób niepełnosprawnych w środowi-

¹ *Szkoły wyższe i ich finanse w 2015 roku*, GUS, Warszawa, 2016, www.stat.gov.pl/download/gfx/.../pl/.../5488/.../szkoły_wyższe_i_ich_finance_w_2015_r.p, [dostęp: 21.10.2018]

² Tamże

sku akademickim są Biura ds. Osób Niepełnosprawnych, których głównym zadaniem było i jest likwidowanie barier architektonicznych, zakup specjalistycznego sprzętu oraz zwiększanie świadomości społeczności akademickiej (pracowników uczelni, jak i studentów pełnosprawnych) na temat przełamywania mitów i stereotypów w odniesieniu do osób ze zróżnicowanymi niepełnosprawnościami. Eliminacja barier edukacyjnych, architektonicznych i mentalnych spowodowała, że na poziomie szkolnictwa wyższego obserwujemy dobre praktyki edukacji inkluzyjnej. Jednak czy zawsze? Jak z perspektywy studentów realizowane jest w praktyce akademickiej organizacyjne i normujące prawo dostępu do powszechnej edukacji? Jak studenci z niepełnosprawnością wzroku oceniają swoją jakość życia w wymiarze samorealizacji osobistej i społecznej?

Próba odpowiedzi na powyższe pytania jest przedmiotem rozważań niniejszego opracowania, które podzielono na dwie części. W pierwszej przedstawiono teoretyczne założenia na temat dorosłości i jakości życia studentów z niepełnosprawnością wzrokową. W drugiej omówiono w świetle wyników z badań własnych przykłady postrzegania jakości życia przestrzeni psychospołecznej szkoły wyższej przez studentów z niepełnosprawnością wzrokową.

Teoretyczne ustalenia badań własnych

Każda faza rozwoju człowieka jest ważna, jednak dorosłość, czyli przedział czasowy obejmujący kilkadziesiąt lat życia, między dorastaniem a starością, często wiąże się z wyborem i określeniem kierunku własnego życia³. Jest to czas gotowości do pełnienia roli zawodowej, małżeńskiej, rodzicielskiej⁴. W związku z charakterem zadań i zmianami na przestrzeni życia człowieka najczęściej wymieniamy trzy okresy dorosłości:

1. Wczesną dorosłość (20–40 rok życia);
2. Środkową dorosłość (40–65 rok życia);
3. Późną dorosłość (powyżej 65. roku życia do śmierci)⁵.

Problem dorosłości osób z różnymi rodzajami niepełnosprawności był w literaturze specjalistycznej często marginalizowany⁶, dopiero w XXI wieku stał się przedmiotem szczególnego zainteresowania pedagogiki specjalnej i innych dyscyplin naukowych⁷. Omawiając wczesną dorosłość, należy zwrócić uwagę na

³ Zob. P. K. Oleś, *Psychologia człowieka dorosłego. Ciągłość – zmiana – integracja*, Warszawa, Wydawnictwo Naukowe PWN, 2015

⁴ Zob. J. Wojciechowska, *Okres wczesnej dorosłości. Jak rozpoznać ryzyko i jak pomagać*, [w:] *Psychologiczne portrety człowieka*, red. A. I. Brzezińska, Sopot, Gdańskie Wydawnictwo Psychologiczne, 2013

⁵ D. Boyd, H. Bee, *Psychologia rozwoju człowieka*, Poznań, Wydawnictwo Zysk i S-ka, 2008, s. 403

⁶ Zob. I. Chrzanowska, *Pedagogika specjalna. Od tradycji do współczesności*, Kraków, Impuls, 2015

⁷ Zob. A. Krause, *Współczesne paradygmaty pedagogiki specjalnej*, Kraków, Impuls, 2010

poszukiwanie własnego miejsca w życiu, realizację planów, marzeń, aspiracji życiowych młodych ludzi, od których wymaga się, by byli świadomi wymagań wynikających z autonomicznej egzystencji oraz odpowiedzialności i krytycyzmu wobec możliwości rozwoju osobistego⁸.

Istotnym momentem w okresie wejścia w świat osób dorosłych i zmian związanych z wyborem i określeniem kierunku własnej przyszłości, jest podjęcie decyzji o edukacji na poziomie uczelni wyższej. Psychospołeczna przestrzeń akademicka może sprzyjać lub ograniczać młode osoby w socjalizacji, autonomii, zdolności dokonywania wyborów⁹. Zdaniem G. Dryżałowskiej i H. Żuraw¹⁰ studiowanie w perspektywie osób z różnymi rodzajami niepełnosprawności „[...] spełnia funkcje autoteliczne (studiowanie ważne samo w sobie), podwyższa status, stwarza szanse styczności społecznych (relacji towarzyskich, znalezienia partnera), jak i heteroteliczne (użyteczne) – studia są drogą do uzyskania zatrudnienia i stania się samodzielnym”. Instytucja szkoły wyższej może więc być integralną częścią systemu rehabilitacji zawodowej i społecznej¹¹.

Czy komercjalizacja i upowszechnianie się wyższego wykształcenia powoduje, że wśród studentów dominują motywy użyteczne, czy zorientowane na studiowanie? Z badań i obserwacji psychologów wynika, że w trakcie studiów rosną aspiracje naukowe i zawodowe studentów, którzy oceniając swoje szanse podczas nauki w szkole wyższej, poszerzają swoje zamierzenia edukacyjne¹². O roli aspiracji edukacyjnych w przewyżnianiu kryzysu życiowego z powodu utraty wzroku pisze J. Belzyt-Sobczuk¹³. Autorka ta, przedstawiając biografię 45-letniego studenta – osoby ociemniałej, omawia zarówno porażki, jak i sukcesy jego losów edukacyjnych i zawodowych, potwierdzając tezę, że szansą na podnoszenie jakości życia jest zachowanie równowagi między aspiracjami a rezultatami uczenia się. Przy rozważaniach o dorosłości osób z dysfunkcją wzroku pojawiają się więc pytania: Jak osoby niewidome oceniają swoje radości z sukcesów edukacyjnych,

⁸ D. Demetrio, *Edukacja dorosłych*, [w:] *Pedagogika tom 3*, red. B. Śliwowski, Gdańsk, Gdańskie Wydawnictwo Pedagogiczne, 2006

⁹ Zob. S. Olszewski, K. Parys, M. Trojańska, *Przestrzenie życia osób z niepełnosprawnością*, Kraków, Wydawnictwo Naukowe UP, 2012

¹⁰ G. Dryżałowska, H. Żuraw, *Sytuacja studentów niepełnosprawnych w polskich szkołach wyższych*, [w:] *Pomiędzy teorią a praktyką. Dyskursy pedagogiki specjalnej*, red. Cz. Kosakowski, A. Krause, S. Przybyliński, Olsztyn, Wydawnictwo UWM, 2006, s. 212

¹¹ Zob. K. D. Rzedzicka, *Ludzie z niepełnosprawnością a uniwersytet – niektóre dylematy*, [w:] *Pomiędzy teorią a praktyką. Dyskursy pedagogiki specjalnej 5*, red. Cz. Kosakowski, A. Krause, S. Przybyliński, Olsztyn, Wydawnictwo UWM, 2006; S. Nosarzewska, M. Wójcik, *Funkcjonowanie studentów niepełnosprawnych – założenia i rzeczywistość. Wielopłaszczyznowość wsparcia społecznego studentów niepełnosprawnych*, [w:] *Pedagogika specjalna – koncepcje i rzeczywistość, tom IV*, red. T. Żółkowska, I. Ramik-Mażewska, Szczecin, Zapol, 2009

¹² Zob. D. Boyd, H. Bee..., dz. cyt.

¹³ Zob. J. Belzyt-Sobczuk, *Biografia edukacyjna dorosłej osoby ociemniałej. Sukcesy i porażki – wydarzenia podgrzewające i ochładzające aspiracje edukacyjne (doniesienie z badań)*, [w:] *Pedagogika specjalna – koncepcje i rzeczywistość, tom IV*, red. T. Żółkowska, I. Ramik-Mażewska, Szczecin, Zapol, 2009

życiowych? Jak osoby niewidzące studiujące na uczelni wyższej oceniają swoją gotowość do dorosłego życia w różnych sferach?

Odpowiedzi na te pytania wymagają odniesienia do zagadnień jakości życia jako całokształtu życia człowieka we wszystkich jego wymiarach oraz w kategorii zarówno obiektywnych warunków, jak i subiektywnych doświadczeń życiowych, związanych z percepcją przez młodego człowieka różnych sfer życia, w przestrzeni psychospołecznej uczelni wyższej. Za prekursora badań nad jakością życia uznaje się A. Campella¹⁴, który w latach 70. XX wieku w USA realizował pomiar zadowolenia ludzi ze swojego życia. Jego działania przyczyniły się do zainteresowania naukowców z różnych dyscyplin naukowych tym zagadnieniem. Współczesne badania nad jakością życia i pomiar poczucia jakości życia dotyczy obiektywnej i subiektywnej diagnozy zjawiska, która powinna nawzajem się uzupełniać, chociaż czasem ich ocena może się różnić¹⁵. Jednak diagnoza jakości życia na podstawie wskaźników obiektywnych, które zapewniają człowiekowi bogactwo i różnorodność warunków i możliwości do ogólnego poczucia zadowolenia z życia nie przesądza o subiektywnej ocenie jednostki i poczuciu sensu życia¹⁶.

Pojęcie jakości życia jest przedmiotem badań wielu dyscyplin naukowych, stąd wieloznaczność i wielowymiarowość konceptualizacji tego zagadnienia. Zgodnie z ustaleniami w naukach społecznych, zakres pojęcia jakości życia oraz wskaźniki i mierniki do jej oceny odnoszą się do spostrzeganego poziomu życia, satysfakcji z życia w różnych sferach, która obejmuje zarówno obszary osobiste, jak i społeczne: relacje społeczne, aktywność zawodową, poczucie bycia we wspólnocie, otrzymywanie wsparcia, jak również: fizyczny i materialny dobrostan oraz samostanowienie, bycie niezależnym, zdolnym do dokonywania wyborów¹⁷.

¹⁴ Zob. K. W. Okła, S. Steuden, *Wprowadzenie w problematykę jakości życia*, [w:] *Jakość życia w chorobie*, red. S. Steuden, W. Okła, Lublin, Wydawnictwo KUL, 2006

¹⁵ Zob. K. de Walden-Gałuszko, *Jakość życia – rozważania ogólne*, [w:] *Jakość życia w chorobie nowotworowej*, red. K. de Walden-Gałuszko, M. Majkowicz, Gdańsk, Wydawnictwo Uniwersytetu Gdańskiego, 1994; S. Kowalik, *Jakość życia psychicznego*, [w:] *Jakość rozwoju a jakość życia*, red. R. Derbis, Częstochowa, 2000; A. Bańka, *Jakość życia a jakość rozwoju. Społeczny kontekst poci, aktywności i rodziny*, [w:] *Psychologia jakości życia*, red. A. Bańka, Poznań, Wydawnictwo Stowarzyszenie Psychologia i Architektura, 2005

¹⁶ Zob. P. Oleś, *Jakość życia w zdrowiu i chorobie*, [w:] *Jak świata mniej widzę: Zaburzenia widzenia a jakość życia*, red. P. Oleś, S. Steuden, J. Toczolowski, Lublin, Towarzystwo Naukowe KUL, 2002

¹⁷ Zob. S. Sadowska, *Rekonstrukcja stanowisk wobec badania jakości życia jako przyczynę do wypracowania podejścia badawczego jakości życia osób niepełnosprawnych w pedagogice*, [w:] *Pomiędzy teorią a praktyką. Dyskursy pedagogiki specjalnej 5*, red. Cz. Kosakowski, A. Krause, S. Przybyliński, Olsztyn, Wydawnictwo UWM, 2006; J. Kirenko, *Jakość życia w niepełnosprawności*, [w:] *Jakość życia osób niepełnosprawnych i nieprzystosowanych społecznie*, red. Z. Polak, Lublin, Wydawnictwo UMCS, 2006; A. Zawislak, *Teoretyczne dylematy dotyczące uwzględniania subiektywnych aspektów jakości życia osób z niepełnosprawnością intelektualną*, [w:] *Pomiędzy teorią a praktyką. Dyskursy pedagogiki specjalnej. Tom V*, red. Cz. Kosakowski, A. Krause, S. Przybyliński, Olsztyn, UWM, 2006

Według psychologów rozwojowych¹⁸ pełnienie i realizowanie odpowiedzialnych zadań przez osoby w okresie wczesnej dorosłości wpływa istotnie na poczucie jakości życia młodych ludzi. Dlatego percepcja jakości życia, która zmienia się w czasie i przestrzeni, jest często mierzona subiektywnym odczuciem, indywidualnie zróżnicowanym, w zależności od potrzeb, przekonań, postaw. Omawiając problem poczucia jakości życia osób z niepełnosprawnością wzroku w okresie dorosłości, musimy uwzględnić gotowość do działania innego niż osób pełnosprawnych, a także działania jakościowo innego niż we wcześniejszych etapach życia, w zakresie postrzegania siebie jako osoby niezależnej, zdolnej do dokonywania wyborów, nawiązywania kontaktów społecznych w zróżnicowanych przestrzeniach.

Zdaniem K. Czewińskiej¹⁹ współcześni tyflopedagodzy omawiają wielowymiarowe obszary psychospołecznej aktywności osoby z niepełnosprawnością wzroku z perspektywy zasobów i efektywnego wykorzystania potencjału, który tkwi w każdej osobie, a nie w kontekście deficytów wynikających z dysfunkcji wzroku. Jednak nie można nie zauważać bezpośrednich trudności wynikających z deprywacji wzrokowej. Określając postrzeganie jakości życia przez osoby z niepełnosprawnością wzroku należy więc uwzględnić aspekt medyczny tego zagadnienia, nawiązujący do definicji zdrowia vs. choroby/niepełnosprawności, w kontekście ewaluacji postępowania leczniczego, a także przy określeniu dążeń emancypacyjnych, normalizacyjnych egzystencję osoby z wadą wzroku²⁰.

Do najpoważniejszych ograniczeń w funkcjonowaniu psychospołecznym osób z dysfunkcją wzroku M. Czerwińska²¹ zalicza utrudnienia w dostępie do informacji w formie pisanej – tekstu czarnodrukowanego. Rozwiązania tyfloinformatyczne i komputeryzacja procesu edytorskiego umożliwiają osobom niewidomym wspieranie dostępu do informacji i wspomaga rozwój społeczeństwa informacyjnego.

Charakteryzując proces normalizacji życia studentów niepełnosprawnych, T. Cierpiałowska²² wykazała, że działania pomocowe były najczęściej związane

¹⁸ Zob. B. Ziółkowska, *Okres wczesnej dorosłości. Jak rozpoznać potencjał młodych dorosłych*, [w:] *Psychologiczne portrety człowieka*, red. A. I. Brzezińska, Sopot, Gdańskie Wydawnictwo Psychologiczne, 2013

¹⁹ Zob. K. Czewińska, *Poczucie koherencji a poziom depresyjności u młodzieży z niepełnosprawnością wzrokową*, [w:] *Pedagogika specjalna – koncepcje i rzeczywistość, tom IV*, red. T. Żółkowska, I. Ramik-Mażewska, Szczecin, Zapol, 2009

²⁰ Zob. K. Ćwirynkała, *Dlaczego koniec edukacji jest początkiem integracji społecznej? Osoby dorosłe z niepełnosprawnością intelektualną w lokalnej przestrzeni*, [w:] *Człowiek z niepełnosprawnością w rezerwacie przestrzeni publicznej*, red. Z. Gajdzica, Kraków, Oficyna Wydawnicza „Impuls”, 2013

²¹ Zob. M. Czerwińska, *Osoba niedowidząca w społeczeństwie informatycznym – uwarunkowania i możliwości normalizacji*, [w:] *Normalizacja środowisk życia osób niepełnosprawnych*, red. Cz. Kosakowski, A. Krause, Olsztyn, Wydawnictwo UWM, 2005

²² Zob. T. Cierpiałowska, *Wyrównywanie szans studentów z niepełnosprawnością – potrzeby a rzeczywistość*, [w:] *Normalizacja środowisk życia osób niepełnosprawnych*, red. Cz. Kosakowski, A. Krause, Olsztyn, Wydawnictwo UWM, 2005

z procesem studiowania, tj. likwidacją barier architektonicznych lub dostępnością do materiałów dydaktycznych. Natomiast Cz. Kosakowski²³, odwołując się do opracowań Szczepańskiego, uważa, że normalizacja jakości życia osób niepełnosprawnych dotyczy nie tylko płaszczyzny uregulowań prawno-administracyjnych, ale również płaszczyzny kultury codziennego współżycia. W odniesieniu do integracji na niższych poziomach edukacji Z. Gajdzica²⁴ używa określenia „kultura edukacji integracyjnej”, która pozostaje w sferze osobistych odczuć pedagogów, uczniów oraz ich rodziców. K. D. Rzedzicka²⁵ uważa, że paternalizm niektórych nauczycieli akademickich wobec studentów niepełnosprawnych nie sprzyja normalizacji ich życia, a „[...] wyważenie proporcji między wymaganiem a pobłażaniem jest sprawą indywidualną, swego rodzaju sztuką, docenianą przez studentów”.

Wybiórczy zarys wielowymiarowego problemu poczucia jakości życia przez studentów z niepełnosprawnością wzroku jako osób we wczesnej dorosłości uświadamia nam, że doświadczana satysfakcja w różnych obszarach życia może być i jest zróżnicowana, w zależności od postrzegania swojej egzystencji według spersonalizowanych kryteriów wartości. Okres dorosłości osób z niepełnosprawnością wzrokową wymaga często działania jakościowo innego niż dotychczas w zakresie postrzegania siebie jako osoby niezależnej, zdolnej do dokonywania wyborów, nawiązywania kontaktów społecznych w przestrzeni pozarodzinnej oraz gotowej do działania innego niż osoby pełnosprawne. Dlatego teoretyczne, diagnostyczne i pragmatyczne problemy postrzegania przestrzeni psychospołecznej przez studentów z niepełnosprawnością wzroku wymagają ustawicznych rozważań o jakości życia osób, które w okresie wczesnej dorosłości podejmują odpowiedzialne zadania i role życiowe związane ze studiowaniem.

Założenia metodologiczne badań własnych

Podjęcie studiów dla każdego młodego człowieka to wydłużenie procesu edukacji wraz z przygotowaniem do zawodu, w trakcie którego ważne są działania pomocowe związane z wejściem w świat osób dorosłych. Przedmiotem badań była więc refleksja nad życiem studentów w okresie wczesnej dorosłości, z perspektywy zasobów i efektywnego wykorzystania potencjału, który tkwi w każdej osobie, a nie w kontekście deficytów wynikających z dysfunkcji wzroku.

²³ Zob. Cz. Kosakowski, *Oblicza normalizacji warunków życia osób niepełnosprawnych – wielość spojrzeń, wielość problemów*, [w:] *Normalizacja środowisk życia osób niepełnosprawnych*, red. Cz. Kosakowski, A. Krause, Olsztyn, Wydawnictwo UWM, 2005

²⁴ Z. Gajdzica, *Kategorie sukcesów w opiniach nauczycieli klas integracyjnych jako przyczynek do poszukiwania koncepcji edukacji integracyjnej*, Kraków, Oficyna Wydawnicza „Impuls”, 2013, s. 54

²⁵ K. D. Rzedzicka, *Ludzie z niepełnosprawnością a uniwersytet – niektóre dylematy*, [w:] *Pomiędzy teorią a praktyką. Dyskursy pedagogiki specjalnej 5*, red. Cz. Kosakowski, A. Krause, S. Przybyliński, Olsztyn, Wydawnictwo UWM, 2006, s. 219

Celem badań własnych było określenie obrazu studenta z niepełnosprawnością wzrokową, gotowego do wejścia w świat osób dorosłych, postrzeganego przez pryzmat zmian związanych z wyborem i określeniem kierunku własnego życia w przestrzeni psychospołecznej uczelni wyższej.

Głównym problemem badawczym była odpowiedź na pytanie: Jakie są doświadczenia studentów, ich subiektywna deskrypcja poziomu zadowolenia i satysfakcji z życia w różnych sferach i przestrzeniach? Omawiany problem wymaga wglądu w codzienną rzeczywistość i ocenę podejmowanych zadań życiowych i wyzwań, percepcji przez młode osoby zdolności dopasowania zachowań do wieku, ogólnie przyjętych norm, pełnionych funkcji, urzeczywistnienia dokonanych wyborów, wartościowania dążeń.

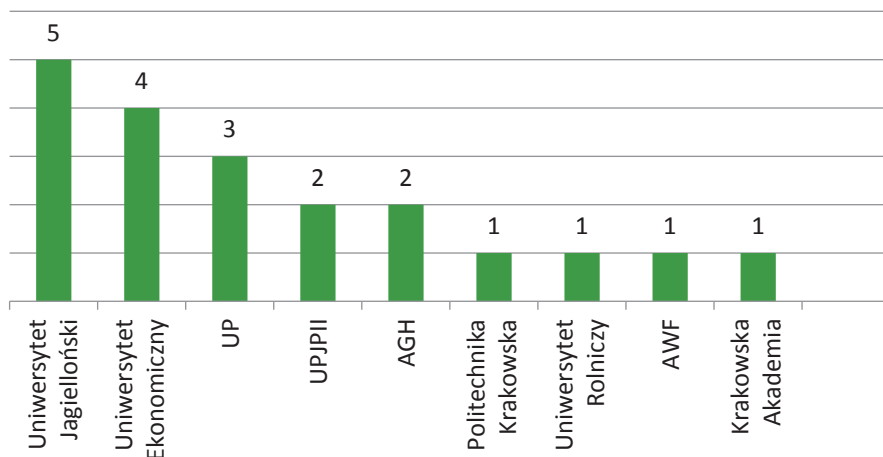
Do badań zastosowano „Kwestionariusz ankiety” w celu samooceny jakości życia przez studentów niewidomych. Ankieta zawierała metryczkę oraz 30 pytań półotwartych i jedno w formie zdania niedokończonego.

Badania przeprowadzono w 2015 roku, a informacje o studiujących studentach z niepełnosprawnością wzroku uzyskano dzięki danym z Biura ds. Osób Niepełnosprawnych, które działają przy krakowskich uczelniach wyższych.

Charakterystyka grupy badawczej

Badaniami objęto 20 osób z niepełnosprawnością wzroku, studentów z dziewiciu krakowskich uczelni (zob. wykres 1). Najczęściej badane osoby niewidome, tak jak osoby widzące, wybrały uczelnie publiczne (Uniwersytet Jagielloński: 5, Uniwersytet Ekonomiczny: 4, Uniwersytet Pedagogiczny: 3, AGH: 2, AWF, Uniwersytet Rolniczy, Politechnika Krakowska po jednej osobie). Wśród szkół wyższych niepublicznych były: Uniwersytet Papieski Jana Pawła II (2 studentów) i Akademia im. Andrzeja Frycza Modrzewskiego (1 osoba). Wśród studentów przeważali mężczyźni (65%). Kierunki studiów, które wybrali badani, są zróżnicowane: rachunkowość (3 osoby, 15%), zarządzanie (2 osoby, 10%), nauki o rodzinie (2 osoby, 10%), marketing, administracja publiczna, informatyka stosowana, matematyka, fizjoterapia, sztuka ogrodowa, inżynieria chemiczna i procesowa, kulturoznawstwo, dziennikarstwo i komunikacja społeczna, historia, filologia polska, germańska, neofilologia (filologia angielska z językiem niemieckim). Największą popularnością wśród niewidomych studentów cieszą się kierunki studiów związane z naukami ekonomicznymi oraz z naukami społecznymi i humanistycznymi. Wśród studiujących nie ma osób, które wybrały kierunek studiów z grupy technicznych, popularny wśród męskiej części żaków.

Wykres 1. Uczelnie wybierane przez studentów z niepełnosprawnością wzrokową

Źródło: opracowanie własne

O wyborze uczelni decydowała renoma (9 osób, tj. 45%) albo kierunek studiów (11 osób, tj. 55%). Zdaniem badanych, wybór kierunku studiów związany był z ich zainteresowaniami, a wybór kierunku filologicznego był związany z rozwinięciem znajomości języków obcych oraz perspektywą pracy w zawodzie tłumacza. Natomiast motywem podjęcia edukacji w krakowskich uczelniach wyższych był nie tylko kierunek studiów, ale również zachęta znajomych do studiowania w tym mieście (7 osób, tj. 35%), spełnienie marzeń (2 osoby), duża odległość od rodziców (2 osoby, 10%) lub przeciwnie: bliskość do domu rodzinnego.

Wszyscy studenci mają orzeczony stopień niepełnosprawności (60% w stopniu znacznym, a 40% w stopniu umiarkowanym). Większość (60%) nie widzi od urodzenia lub utraciła wzrok w pierwszym roku życia (10%), albo od 1. do 6. roku życia (15%), a pozostali w okresie dzieciństwa (15%). Najczęstszą przyczyną utraty wzroku były uwarunkowania genetyczne (40%), a także choroby narządu wzroku (20%) i konsekwencje wynikające z wcześniactwa (10%). Większość osób (60%) jest świadoma, że przy obecnym stanie wiedzy medycznej i technicznej nie ma możliwości leczenia ich wady wzroku. Najczęstszymi sposobami leczenia badanych studentów były operacje (przeszczep rogówki poza granicami Polski), zabiegi korygujące zezę i oczopląs, leczenie laserem lub z wykorzystaniem zamrażania gałek ocznych.

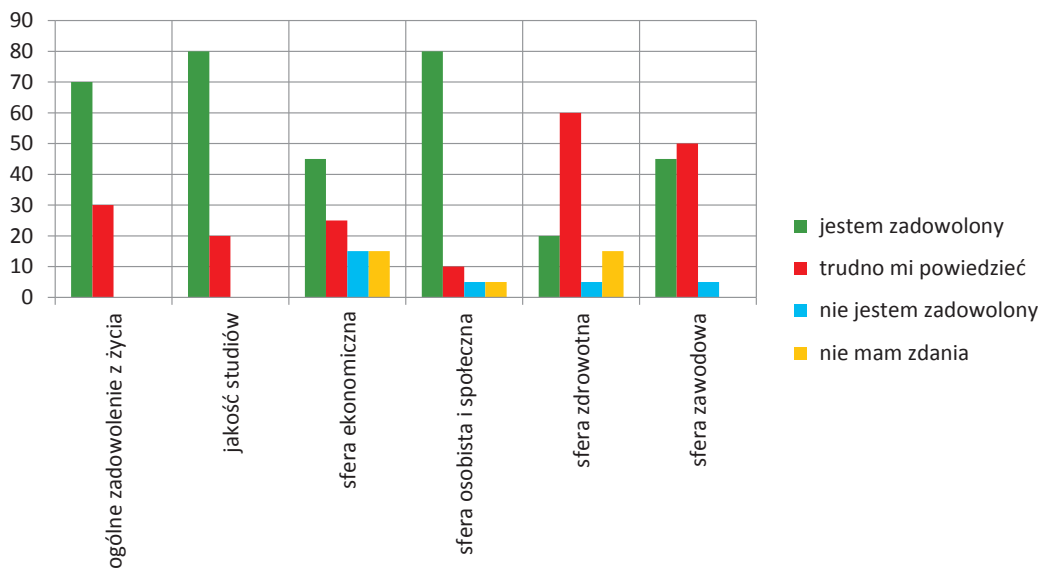
Ścieżka edukacyjna badanych była zróżnicowana. Nie wszystkie osoby uczęszczały do przedszkola (60%). Większość z nich była objęta edukacją przedszkolną ogólnodostępną lub o statusie integracyjnej (92%), a tylko jedna uczęszczała do przedszkola specjalnego (8%). Wraz z kolejnymi etapami edukacji liczba osób

objętych nauczaniem w placówkach ogólnodostępnych zmniejszyła się. Tylko jedna osoba (5%) wybrała szkołę ponadgimnazjalną ogólnodostępną, a pozostali byli uczniami szkolnictwa specjalnego (95% badanych). Należy zaznaczyć, że do szkoły specjalnej na poziomie szkoły podstawowej uczęszczały cztery osoby (20%), a do gimnazjum dwa razy więcej (osiem osób, 40%). Połowa badanych była studentami studiów licencjackich/inżynierskich 1-stopnia, a druga połowa studiów 2-stopnia – magisterskich.

Wyniki badań

Analizę i prezentację materiału empirycznego na temat obrazu postrzegania jakości życia w przestrzeni psychospołecznej uczelni wyższej przez studentów z niepełnosprawnością wzroku uporządkowano według następujących zagadnień: ogólne zadowolenie z życia, ocena dostępności i jakości studiów, samoocena sfery ekonomicznej, osobistej, społecznej, zdrowotnej i perspektyw zawodowych. Wykres 2 prezentuje zestawienie średnich wyników dla poszczególnych wyznaczników oceny jakości życia, którą studenci oceniali według 4-stopniowej skali: jestem zadowolony, trudno mi powiedzieć, nie jestem zadowolony, nie mam zdania.

Wykres 2. Wyniki procentowe średnich ocen jakości życia przez studentów niewidomych

Źródło: opracowanie własne

Największa liczba studentów (80%) jest zadowolona ze swoich studiów, sfery osobistej i społecznej oraz pozytywnie postrzega swoje życie (70%). Pojedyncze osoby (5%) negatywnie oceniają swoją sferę osobistą i społeczną, zdrowotną, zawodową. Co trzecia osoba (15%) negatywnie postrzega swoją sytuację finansową lub nie ma na ten temat zdania. Wszyscy studenci są pozytywnie zadowoleni, w pełni lub częściowo, ze swojego życia i ze studiów. Z ogólnej analizy odpowiedzi studentów z niepełnosprawnością wzroku wynika, że najczęściej z nich tylko częściowo jest zadowolona ze swojego zdrowia (60%) albo percypuje je negatywnie (5%) lub nie ma na ten temat zdania (15%); zob. wykres 2.

Na podstawie ogólnej oceny jakości życia studenci pozytywnie, w zdecydowanym stopniu (70%) lub częściowo (30%), określili zadowolenie ze swojej egzystencji. Co czwarty student uważa, że w pozytywnym nastawieniu do życia pomaga mu świadomość, że zawsze może liczyć na pomoc ze strony rodziny, przyjaciół i znajomych. Dla $\frac{1}{5}$ studentów ważna jest samodzielność i możliwość realizacji marzeń i zainteresowań. Dla pojedynczych osób przy ocenie ogólnego zadowolenia z życia istotne jest zdrowie, dobra sytuacja materialna, kształcenie na uczelni wyższej, wiara w Boga. Studenci, którym trudno było ocenić swoją egzystencję, określali trudności częściowo przeszkadzające im w codziennym życiu, wymieniając problemy związane z deprivacją wzroku. Wada wzroku uniemożliwia im np. uzyskanie prawa jazdy i kierowanie samochodem, wybór i wykonywanie niektórych profesji, takich jak zawodowy wojskowy jednostek specjalnych, a także może być przyczyną mniejszej efektywności pracy zawodowej niż u osób widzących lub osiągnięcia wysokich ocen podczas studiowania.

Ogólna ocena zadowolenia z życia w trakcie studiów była bardziej zróżnicowana. Co druga osoba oceniła swoją jakość życia podczas studiowania jako dobrą. Według osób z niepełnosprawnością wzrokową możliwość rozwoju intelektualnego, a także środki finansowe pozwalające na pełną samodzielność (często lepsze niż osób pełnosprawnych) wpływają na pozytywny obraz okresu studiowania. Dla $\frac{1}{4}$ badanych jakość życia podczas studiowania poprawiła się w porównaniu do lat poprzednich, nie tylko w zakresie sytuacji mieszkaniowej i finansowej, ale przede wszystkim w zakresie kontaktów z innymi osobami, nabywania nowych umiejętności oraz sprawdzenia swoich umiejętności w trudnych sytuacjach wieku dorosłego, kiedy żyje się z dala od domu rodzinnego i trzeba samodzielnie zadbać o codzienne sprawy, związane ze sprzątaniami, przygotowywaniem posiłków.

Ponad połowa badanych studentów (60%) nie odczuwa nadmiaru nauki, a pozostała część nauka w trakcie studiów przytłacza w średnim stopniu. Zdaniem badanych, systematyczna nauka to powód, dzięki któremu nie przytłacza ich jej nadmiar. Dla innych tego powodem jest sam fakt, że studiują to, co ich interesuje. Są jednak wśród badanej grupy osoby, które nauka przytłacza okresowo, np.

w czasie sesji, gdy trzeba zdążyć w krótkim czasie zdać egzaminy i pozaliczać wszystkie przedmioty. Na potwierdzenie tych danych cytuję kilka wypowiedzi:

„Moja jakość życia podczas studiów jest dobra, być może lepsza niż większości studentów”.

„Będę tęskniła za studiowaniem, bo rozwijam się intelektualnie, a środki finansowe, które posiadam, pozwalają mi na pełną samodzielność”.

„Uważam, że moja sytuacja życiowa w trakcie studiów poprawiła się”.

Kolejne zagadnienie dotyczy postrzegania dostępności i jakości studiów przez studentów z niepełnosprawnością wzroku. Większość osób (14 osób, tj. 70%) ocenia ją jako dobrą, a pozostali jako bardzo dobrą lub średnią. Nikt z badanych nie ocenił dostępności studiów dla osób z dysfunkcją wzroku jako zły lub bardzo zły. Do najczęstszych barier utrudniających studiowanie przez osoby z niepełnosprawnością wzroku zaliczono w małym i dużym stopniu uciążliwości związane z dostępnością materiałów dydaktycznych (łącznie 15 osób, tj. 75%) oraz formą egzaminów, wykładów i ćwiczeń (łącznie po 11 osób, tj. 55%). Również wymogi formalne związane z załatwianiem spraw studenckich są dla co czwartej osoby utrudnieniem w życiu studenckim, ale co trzeci student nie dostrzega trudności w tym zakresie. Studenci z niepełnosprawnością wzroku nie mają problemów z orientacją na terenie uczelni (9 osób, tj. 45%) lub nie ma znaczenia ten czynnik wśród barier utrudniających studiowanie. Stres związany ze studiowaniem odczuwa tylko jedna badana osoba, a połowa studentów nie odczuwa żadnego stresu. Pozostałym osobom (45%) trudno jest określić, czy odczuwają stres lub nie mają na ten temat zdania. Stres, zdaniem jednej z badanych osób,

„[...] ma związek z biurokracją i procedurami panującymi na uczelni oraz niekompetentnymi wykładowcami. Natomiast stres związany z nauką jest mały lub w ogóle go nie ma”. „Odczuwanie stresu jest związane z wykładowcami i prowadzącymi ćwiczenia, gdyż nigdy nie mam pewności, jak zareagują na moją niepełnosprawność”.

Do oceny dostępności i jakości studiów przez studentów z niepełnosprawnością wzroku uwzględniono również percepcję działań Biur ds. Osób Niepełnosprawnych, których misją jest wyrównywanie szans w dostępie do edukacji oraz wsparcie w pokonywaniu trudności związanych ze studiowaniem. Studenci z uczelni, na których działa Biuro ds. Osób Niepełnosprawnych, są zdania, że w dużym stopniu (56%, 10 osób) lub częściowo (33%, 6 osób) ułatwiają one studiowanie. Jedna osoba postrzega negatywnie działalność BON, a druga nie ma na ten temat zdania.

Na jakie formy udogodnień mogą liczyć studenci z dysfunkcją wzroku? Najczęściej formą wsparcia jest wypożyczenie sprzętu elektronicznego (78% wskazań), przygotowanie materiałów do zajęć (67% wskazań), wsparcie asystenta, alternatywne formy zaliczenia wychowania fizycznego oraz drzwi z oznakowaniami brajlowskimi (po 56% wskazań). Dla połowy badanych osób pomocne w studiowaniu jest również dostosowanie biblioteki i lektoratów języka obcego, w formie specjalistycznych programów czytających tekst, skanera. W zależności od potrzeb, pojedyncze osoby mogą liczyć na wsparcie psychologa, dotarcie do nowych miejsc związanych z przemieszczaniem się na terenie uczelni, indywidualne konsultacje z wykładowcami lub pomoc przy załatwianiu różnych formalności. Dane liczbowe potwierdzają wypowiedzi badanych:

„Studia historyczne są dość dobrze dostępne, choć występują dwa wyjątki: elementy graficzne – które powinien adaptować BON, ale robi to albo powoli, albo nieczytelnie; materiały archiwalne – do których ciężko jest dotrzeć przy pomocy skanera, zwłaszcza jeśli znajdują się np. na Ukrainie czy w Rosji. Co do jakości, to treści niezwiązane z przygotowaniem zawodowym ocenilibym jako podawane na wysokim poziomie, przygotowanie zawodowe – na niskim”.

„Czasami (dość rzadko) jest problem z niektórymi wykładowcami, aby mogli dostosować formę zaliczenia do moich potrzeb (nie wierzą, że mam takie, a nie inne problemy/nie potrafią dostosować zaliczenia). Ogólnie nie mam problemu z dostępnością materiałów. Biorąc pod uwagę powyższe czynniki, mogę ocenić jakość moich studiów jako dobrą”.

Gotowość do pełnienia roli studenta to również podejmowanie aktywności w czasie wolnym. Najczęściej wybieranymi grupami czynności wolnoczasowych przez badanych studentów było: czytanie książek (80%), spotkania i kontakty towarzyskie z przyjaciółmi, znajomymi, rodziną (75%), korzystanie ze środków masowego przekazu: TV, komputer (55%). Często formą spędzania czasu wolnego (35%) jest również uprawianie sportu, doskonalenie kwalifikacji, rozwijanie zainteresowań oraz korzystanie z instytucji kulturalnych (kino, teatr, muzeum: 25%) i turystyka (20%). Wymienianymi przez badanych czynnościami wolnoczasowymi było również: słuchanie muzyki, udział w wolontariacie, uczestnictwo w meczach piłki nożnej. Deklarowane formy czynności wolnoczasowych wpisują się w trzy podstawowe funkcje czasu wolnego: odpoczynek – zabawa – praca nad sobą.

Wybór kierunku studiów wiąże się ze sferą zawodową, która była kolejnym ocenianym wyznacznikiem percepcji jakości życia. Ponieważ badane osoby z racji pełnienia roli studenta przygotowują się do zawodu, a tylko jedna osoba zadeklarowała dorywczą pracę zarobkową, zapytano młode osoby dorosłe o ocenę szans w znalezieniu pracy. Tylko jedna osoba (5%) uważa, że nie znajdzie pracy

w swoim zawodzie, a pozostałe w połowie zakładają, że po studiach z łatwością znajdą pracę (45%) lub trudno przewidzieć, czy będą miały trudności, czy nie, w zatrudnieniu (50%).

Następnym wskaźnikiem jakości życia subiektywnie ocenianym była sfera ekonomiczna. Najwięcej osób (9, tj. 45%) jest w pełni lub częściowo (25%, tj. 5 osób) zadowolona ze swojej sytuacji finansowej. Pozostali (30%) nie są zadowoleni ze swoich zasobów pieniężnych albo nie mają na ten temat swojego zdania. Głównym źródłem utrzymania studentów z niepełnosprawnością wzroku z krakowskich uczelni są renta oraz stypendia (95%, czyli 19 studentów). Co drugi student może liczyć na pomoc finansową ze strony rodziców. Studenci, którzy deklarowali zadowolenie ze swojej sytuacji finansowej, mają pieniądze na opłatę mieszkania, wyżywienie, materiały na studia, ale część z nich zaznaczyła, że finanse te nie wystarczają np. na wycieczkę za granicę, wzięcie kredytu, czy zakup komputera.

Przy ocenie sfery ekonomicznej ustalono miejsce zamieszkania podczas studiów. Żadna z badanych osób nie mieszka z rodzicami. Najczęściej studenci mieszkają w wynajmowanych przez kilka osób mieszkaniach (65%) lub w pojedynczym pokoju (15%), albo w akademiku (20%). Zarówno warunki mieszkaniowe, dojazd do uczelni, jak i współlokatorów badani oceniają jako dobre. Większość studentów częściowo zadowolona z miejsca zamieszkania podczas studiów to mieszkańcy akademików.

Dalsza analiza materiału empirycznego wykazała, że większość studentów (80%) jest w pełni lub częściowo (10%) zadowolona ze swojego życia osobistego i społecznego, tylko pojedyncze osoby negatywnie percypują swoje życie osobiste i społeczne lub nie mają zdania na ten temat. Na ogólną pozytywną ocenę życia osobistego i społecznego wpływają kontakty interpersonalne z przyjaciółmi, znajomymi, rodziną. Swoje kontakty z koleżankami i kolegami ze studiów badani ocenili jako dobre (45%) i bardzo dobre (30%) lub obojętne (20%). Żadna z badanych osób nie oceniła swoich kontaktów interpersonalnych w grupie studenckiej jako złe. Również kontakty z rodziną badani postrzegają jako bardzo dobre (55%) i dobre (40%), a tylko jedna osoba oceniła je na granicy dobrych i złych.

Pomimo kontaktów z innymi osobami jedna osoba czuje się samotna (5%), a dla 25% badanych trudno jest określić, czy są samotne, czy nie, co obrazuje następująca wypowiedź:

„Nie posiadam wielu przyjaciół, jest ich naprawdę kilku, ale nie ilość świadczy o sytuacji, a jakość. Lepiej mieć więc jednego, a porządnego, niżli stu, a nie czuć tego wsparcia. Zawsze więc mogę, kiedy mam jakiś problem i czuję się osamotniony, do nich się zwrócić o pomoc. Jednak czasem, niestety, czuję, że choć owi przyjaciele chcieliby mnie zrozumieć, to średnio im to wychodzi, wówczas czuję się samotny, taki zabłąkany w swoim życiu”.

Najwięcej badanych osób miało trudności z określeniem swojego zdrowia. Większość studentów z niepełnosprawnością wzroku (12 osób, tj. 60%) postrzega swoją sytuację zdrowotną na poziomie dobrym, a 4 osoby (20%) jako bardzo dobrą. Dla 3 studentów (15%) trudno jest określić ich stan zdrowia, a jedna oceniła je jako złe.

W celu poprawy swojego stanu zdrowia ponad połowa badanych stosuje zdrowe odżywianie (65%, 11 osób) i/lub aktywność fizyczną w formie uprawiania sportu, spacerów. Do zachowań promujących zdrowie studenci zaliczyli również dietę (25%), odpowiednią ilość snu (35%) oraz uczestnictwo w turnusach rehabilitacyjnych (10%) lub ambulatoryjne korzystanie z rehabilitacji ruchowej (5%). Trzy badane osoby (15%) nie podejmują żadnych działań prozdrowotnych.

Reasumując przedstawione wyniki z badań, stwierdzono:

- Uogólnione zadowolenie z jakości życia w czasie studiów oznacza dla większości osób zadowolenie z wyboru studiów, w czasie których mogą realizować swoje zainteresowania oraz nawiązywać kontakty ze znajomymi z roku. Można stwierdzić, że dla badanych osób studiowanie spełnia zarówno funkcje autoteliczne, jak i heteroteliczne.
- Baza dydaktyczna, renoma i oferta kształcenia decydowały o tym, że badane młode osoby, u progu wczesnej dorosłości, wybrały studia w Krakowie jako realizację marzeń i możliwość rozwoju osobistego.
- Studenci z niepełnosprawnością wzrokową mieli największe trudności przy subiektywnej deskrypcji poziomu satysfakcji z życia w zakresie określenia swojej sfery zdrowotnej.
- Niektórzy studenci zaznaczali, że udział w badaniach i chwile zastanowienia przy subiektywnej ocenie różnych sfer egzystencji były dla nich refleksją nad oceną jakości życia w przestrzeni psychospołecznej uczelni wyższej, na progu niezależnego życia, w okresie dorosłości. Refleksja nad życiem w okresie wejścia w rzeczywistość ludzi dorosłych jest naturalnym procesem dojrzewania osobowości, co podkreślają nie tylko teoretycy psychologii, ale same badane osoby.

Zakończenie

Dziesięć lat temu realizowałam projekt badawczy na temat potrzeb i oczekiwań studentów z niepełnosprawnością z krakowskich uczelni²⁶. Wówczas zadałam sobie pytanie: Jak niewidomi studenci postrzegają siebie jako adresata praw i obowiązków? W niniejszym opracowaniu przedstawiono podobny problem: subiektywny obraz osoby z niepełnosprawnością wzroku w roli studenta, ale w świetle aktualnej rzeczywistości społeczno-kulturowej.

²⁶ Zob. G. Gunia, *Jakość życia studentów z niepełnosprawnością*, [w:] *Pedagogika specjalna – koncepcje i rzeczywistość, tom IV*, red. T. Żółkowska, I. Ramik-Mażewska, Szczecin, Zapol, 2009

Omawiając diagnozę jakości życia studentów na podstawie wskaźników obiektywnych, ustalono, że w ciągu ostatniej dekady, od 2005 roku obserwowany spadek liczby studentów w polskich szkołach wyższych, spowodowany m.in. czynnikami demograficznymi lub jako antidotum na bezrobocie, albo emigracja zarobkowa zamiast dalszej edukacji, miał również wpływ na zmniejszenie się liczby studiujących osób niepełnosprawnych.

W kolejnych etapach życia badanych osób zmieniała się forma organizacyjna kształcenia, wychowania i opieki, a tym samym edukacyjna przestrzeń psychospołeczna: ogólnodostępna i/lub specjalna. Ustalono, że badane osoby z niepełnosprawnością wzroku były w wieku przedszkolnym uczestnikami edukacji ogólnodostępnej, ale na poziomie szkoły ponadgimnazjalnej 95% było uczniami szkolnictwa specjalnego (specjalnych ośrodków szkolno-wychowawczych). Zaobserwowane tendencje nie przesądzają o obniżeniu się poczucia jakości życia młodych osób. Nauka w systemie szkolnictwa specjalnego (SOSW) nie jest przeszkodą w realizacji aspiracji naukowych i zawodowych. Jest to przykład płynnego rozwiązania systemu oświaty na różnych poziomach, a preferowana współcześnie edukacja włączająca nie musi oznaczać likwidacji placówek szkolnictwa specjalnego dla określonej grupy osób z niepełnosprawnością.

Przedstawiona pozytywna autoprezentacja studentów z niepełnosprawnością wzroku może oznaczać, że obraz jakości życia w przestrzeni psychospołecznej szkoły wyższej oznacza gotowość młodych ludzi do pełnienia roli studenta w codziennych i nowych obszarach wczesnej dorosłości. Zaznaczyłam, że może oznaczać, gdyż zadowolenie z dotychczasowego życia dotyczy wybranej, elitarnej grupy osób z niepełnosprawnością, dla których podjęcie studiów to nie tylko wydłużenie procesu edukacji wraz z przygotowaniem do pełnienia w przyszłości ról zawodowych, ale również wyzwanie do realizacji dążeń emancypacyjnych, normalizacyjnych i inkluzyjnych w przestrzeni psychospołecznej, jakościowo innej niż dotychczas.

Uogólniona, pozytywna ocena organizacyjnych i normujących prawo dostępu do powszechnej edukacji studentów niepełnosprawnych wzroku jest wyrazem systematycznego eliminowania barier na poziomie szkolnictwa wyższego, które obserwujemy na przestrzeni ostatniej dekady. Rozwiązaniem dla wyrównywania szans rozwojowych osób z niepełnosprawnością jest edukacja na poziomie uczelni wyższej. Jest to przykład praktycznej realizacji dążeń inkluzyjnych, zapobiegających wykluczeniu, rekomendowanych przez światowe organizacje popierające przestrzeganie praw człowieka. Zalecanym rozwiązaniem jest utrzymanie wysokiego poziomu jakości systemowego wsparcia, które oferują m.in. Biura ds. Osób Niepełnosprawnych. Należy zaznaczyć, że 10 lat temu w Polsce nie zawsze były ujednolicone standardy w zakresie wspierania studentów niepełnosprawnych²⁷.

²⁷ Tamże

Jednak najważniejszym rozwiązaniem edukacji zróżnicowanej dla wszystkich jest ustawiczne kształtowanie świadomości niepełnosprawności wśród ogółu społeczeństwa, pozostające w sferze subiektywnej kultury tolerancji, współpracy, wzajemnego poszanowania w bezpośrednich kontaktach osób pełnosprawnych i niepełnosprawnych. Jakość tej współpracy powinna się opierać na wzajemnej gotowości i otwartości obydwu stron do spotkań człowieka z człowiekiem i dla człowieka.

Bibliografia

- Bańka A., *Jakość życia a jakość rozwoju. Społeczny kontekst płci, aktywności i rodziny*, [w:] *Psychologia jakości życia*, red. Bańka A., Poznań, Wydawnictwo Stowarzyszenie Psychologia i Architektura, 2005
- Belzyt-Sobczuk J., *Biografia edukacyjna dorosłej osoby ociemniałej. Sukcesy i porażki – wydarzenia podgrzewające i ochładzające aspiracje edukacyjne (doniesienie z badań)*, [w:] *Pedagogika specjalna – koncepcje i rzeczywistość, tom IV*, red. Żółkowska T., Ramik-Mażewska I., Szczecin, Zapol, 2009
- Boyd D., Bee H., *Psychologia rozwoju człowieka*, Poznań, Wydawnictwo Zysk i S-ka, 2008
- Chrzanowska I., *Pedagogika specjalna. Od tradycji do współczesności*, Kraków, Impuls, 2015
- Cierpiałowska T., *Wyrównywanie szans studentów z niepełnosprawnością – potrzeby a rzeczywistość*, [w:] *Normalizacja środowisk życia osób niepełnosprawnych*, red. Kosakowski Cz., Krause A., Olsztyn, Wydawnictwo UWM, 2005
- Czerwińska K., *Poczucie koherencji a poziom depresyjności u młodzieży z niepełnosprawnością wzrokową*, [w:] *Pedagogika specjalna – koncepcje i rzeczywistość, tom IV*, red. Żółkowska T., Ramik-Mażewska I., Szczecin, Zapol, 2009
- Czerwińska M., *Osoba niedowidząca w społeczeństwie informatycznym – uwarunkowania i możliwości normalizacji*, [w:] *Normalizacja środowisk życia osób niepełnosprawnych*, red. Kosakowski Cz., Krause A., Olsztyn, Wydawnictwo UWM, 2005
- Ćwirynkało K., *Dlaczego koniec edukacji jest początkiem integracji społecznej? Osoby dorosłe z niepełnosprawnością intelektualną w lokalnej przestrzeni*, [w:] *Człowiek z niepełnosprawnością w rezerwacie przestrzeni publicznej*, red. Gajdzica Z., Kraków, Oficyna Wydawnicza „Impuls”, 2013
- de Walden-Gałużko K., *Jakość życia – rozważania ogólne*, [w:] *Jakość życia w chorobie nowotworowej*, red. de Walden-Gałużko K., Majkowicz M., Gdańsk, Wydawnictwo Uniwersytetu Gdańskiego, 1994
- Demetrio D., *Edukacja dorosłych*, [w:] *Pedagogika tom 3*, red. Śliwerski B., Gdańsk, Gdańskie Wydawnictwo Pedagogiczne, 2006

- Dryżałowska G., Żuraw H., *Sytuacja studentów niepełnosprawnych w polskich szkołach wyższych*, [w:] *Pomiędzy teorią a praktyką. Dyskursy pedagogiki specjalnej 5*, red. Kosakowski Cz., Krause A., Przybyliński S., Olsztyn, Wydawnictwo UWM, 2006
- Gajdzica Z., *Kategorie sukcesów w opiniach nauczycieli klas integracyjnych jako przyczynek do poszukiwania koncepcji edukacji integracyjnej*, Kraków, Oficyna Wydawnicza „Impuls”, 2013
- Gunia G., *Jakość życia studentów z niepełnosprawnością*, [w:] *Pedagogika specjalna – koncepcje i rzeczywistość, tom IV*, red. Żółkowska T., Ramik-Mażewska I., Szczecin, Zapol, 2009
- Kirenko J., *Jakość życia w niepełnosprawności*, [w:] *Jakość życia osób niepełnosprawnych i nieprzystosowanych społecznie*, red. Polak Z., Lublin, Wydawnictwo UMCS, 2006
- Kosakowski Cz., *Oblicza normalizacji warunków życia osób niepełnosprawnych – wielość spojrzeń, wielość problemów*, [w:] *Normalizacja środowisk życia osób niepełnosprawnych*, red. Kosakowski Cz., Krause A., Olsztyn, Wydawnictwo UWM, 2005
- Kowalik S., *Jakość życia psychicznego*, [w:] *Jakość rozwoju a jakość życia*, red. Derbis R., Częstochowa, 2000
- Krause A., *Współczesne paradygmaty pedagogiki specjalnej*, Kraków, Impuls, 2010
- Nosarzewska S., Wójcik M., *Funkcjonowanie studentów niepełnosprawnych – założenia i rzeczywistość. Wielopłaszczyznowość wsparcia społecznego studentów niepełnosprawnych*, [w:] *Pedagogika specjalna – koncepcje i rzeczywistość, tom IV*, red. Żółkowska T., Ramik-Mażewska I., Szczecin, Zapol, 2009
- Okła W., Steuden S., *Wprowadzenie w problematykę jakości życia*, [w:] *Jakość życia w chorobie*, red. Steuden S., Okła W., Lublin, Wydawnictwo KUL, 2006
- Oleś P., *Jakość życia w zdrowiu i chorobie*, [w:] *Jak świata mniej widzę: Zaburzenia widzenia a jakość życia*, red. Oleś P., Steuden S., Toczolowski J., Lublin, Towarzystwo Naukowe KUL, 2002
- Oleś P. K., *Psychologia człowieka dorosłego. Ciągłość – zmiana – integracja*, Warszawa, Wydawnictwo Naukowe PWN, 2015
- Olszewski S., Parys K., Trojańska M., *Przestrzenie życia osób z niepełnosprawnością*, Kraków, Wydawnictwo Naukowe UP, 2012
- Rzedzicka K. D., *Ludzie z niepełnosprawnością a uniwersytet – niektóre dylematy*, [w:] *Pomiędzy teorią a praktyką. Dyskursy pedagogiki specjalnej 5*, red. Kosakowski Cz., Krause A., Przybyliński S., Olsztyn, Wydawnictwo UWM, 2006

- Sadowska S., *Rekonstrukcja stanowisk wobec badania jakości życia jako przyczynek do wypracowania podejścia badawczego jakości życia osób niepełnosprawnych w pedagogice*, [w:] *Pomiędzy teorią a praktyką. Dyskursy pedagogiki specjalnej 5*, red. Kosakowski Cz., Krause A., Przybyliński S., Olsztyn, Wydawnictwo UWM, 2006
- Szkoły wyższe i ich finanse w 2015 roku*, GUS, Warszawa, 2016, www.stat.gov.pl/download/gfx/.../pl/.../5488/.../szkoły_wyższe_i_ich_finance_w_2015_r.p, [dostęp: 21.10.2018]
- Wojciechowska J., *Okres wczesnej dorosłości. Jak rozpoznać ryzyko i jak pomagać*, [w:] *Psychologiczne portrety człowieka*, red. Brzezińska A. I., Sopot, Gdańskie Wydawnictwo Psychologiczne, 2013
- Zawiślak A., *Teoretyczne dylematy dotyczące uwzględniania subiektywnych aspektów jakości życia osób z niepełnosprawnością intelektualną*, [w:] *Pomiędzy teorią a praktyką. Dyskursy pedagogiki specjalnej. Tom V*, red. Kosakowski Cz., Krause A., Przybyliński S., Olsztyn, 2006
- Ziółkowska B., *Okres wczesnej dorosłości. Jak rozpoznać potencjał młodych dorosłych*, [w:] *Psychologiczne portrety człowieka*, red. Brzezińska A. I., Sopot, Gdańskie Wydawnictwo Psychologiczne, 2013